

## QAX RAYONUNUN TORPAQQALA ABİDƏSİNDƏN AŞKARLANMIŞ ARXEOLOJİ TAPINTILAR

**Bədircahan MƏMMƏDOVA,**  
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya  
İnstitutunun Antik dövr arxeologiyası  
şöbəsinin elmi işçisi

**AÇAR SÖZLƏR:** arxeologiya, abidə, qazıntı, muzey, tapıntı.

**КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** археология, памятник, раскопки, музей, находка.

**KEY WORDS:** archeology, monument, excavation, museum, discovery.

Azərbaycanın qədim tarixini özündə əks etdirən arxeoloji abidələrlə zəngin ərazilərdən biri də Qax rayonu və onun ətraf əraziləridir. Rayonun ərazisində, Qanıx (Alazan) çayı vadisində yerləşən Torpaqqala abidəsi şimaldan Almalı kəndinin əkin sahələri, qərbdən Qanıx çayının suları və hündür qayaları, şərqdən Saqqızlıq adlanan meşə sahəsi, cənubdan isə Qanıx çayının axını zamanı yaranmış dirsəkli torpaq valı ilə həmsərhəddir.

Ərazinin arxeoloji cəhətdən tədqiq edilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 1958-ci ildə dövlət rəhbəri, akademik İmam Mustafayevin sərəncamına əsasən Qanıx çayı vadisi və ətraf ərazilərində elmi tədqiqatlar aparılmışdır.

1959-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən R.M.Vahidovun rəhbərliyi ilə arxeoloji ekspedisiya təşkil edilərək bu ərazidə arxeoloji qazıntılara başlanılmışdır [1, s. 34]. Arxeoloqlardan Q.Aslanov, Q.İone, F.Mahmudov, A.Nuriyev, Q.İsmayılzadə, A.Qarəhmədova, F.Osmanov və başqaları bu ərazidə zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri aşkarlamış və elmi dövriyyəyə cəlb etmişlər. Bu nümunələr Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən rayon tarix-diyarşünaslıq muzeylərində, həmçinin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda mühafizə edilir.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, Alazan çayının sol sahilində, eyniadlı təpənin üstündə, indiki Qax şəhərindən 25 km cənub-qərbdə yerləşən Torpaqqala abidəsi və ətraf ərazilərində qədim yaşayış yerləri mövcud olmuş, sonrakı dövrlərdə yüksək səviyyəli memarlıq üslubunda tikililər inşa edilmişdir. Xarici hücumlara və təbii fəlakətlərə məruz qalan bu ərazi tədricən arxeoloji abidəyə çevrilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən Torpaqqaladan aşkarlanmış məişət əşyası olan gümüş cam (AF 2215) diqqəti daha çox cəlb edir. Dairəvi formalı camın dibində ceyrən ovlayan qanadlı canavar təsvir olunmuşdur. Diametri 21 sm, hündürlüyü 6,5 sm olan qabın ağız və dib hissələrini birləşdirən hissəsi basma üsulu ilə hazırlanmış dilikli formada, tam vəziyyətdədir.

Torpaqqaladan tapılmış və muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən tapıntılardan biri də vaza tipli qabdır (AF 1890). Şüşədən hazırlanmış, hündürlüyü 7 sm, ağız və oturacağına diametri 7 sm, gövdəsinin diametri isə 17,5 sm-ə bərabər olan qab bərpa olunmuşdur.

Arxeoloq Qardaşxan Aslanov tərəfindən Torpaqqala abidəsindən aşkarlanmış antik dövrə aid dəmir xəncərin (AF 3351) uzunluğu 23 sm, eni 3 sm-dir, Muzey Sərvətləri və Xatirə Əşyalarının Elmi Bərpa mərkəzində bərpa olunmuşdur. Həmçinin 2 ədəd dəmir xəncərdən

birinin uzunluğu 22 sm, eni 3 sm, digərinin uzunluğu isə 23 sm, eni 4 sm-dir [2, s. 22-44].

1959-cu ildə arxeoloq Q.İ.İone Qaxın Torpaqqala abidəsinin yaşayış yerində qazıntı işləri apararkən iki ədəd dulus kürəsi aşkarlamışdır. I dulus kürəsi uçurumun kənarında, yaşayış yerinin böyük hissəsinin şimal-qərb qurtaracağında yerləşir. Mühafizə olunmuş yanacaq kamerasına əsasən kürə ellips formasında və ikiyaruslu olmuşdur. Kürənin uzunluğu boyu dayaq divarı yanacaq kamerasının mərkəzi xətti üzrə yerləşir. Yanacaq kamerasının bir hissəsi kürənin yan tərəfində yerləşir. II dulus kürəsi isə təpənin böyük hissəsinin cənub-şərq ətəyində yerləşir.

Bu kürələr forma və konstruksiya cəhətdən Mingəçevir ərazisindən tapılmış ellips formalı kürələrlə oxşardır. Yalnız fərqli cəhəti onun nisbətən kiçik ölçüdə olması və ocağın yan hissəsinin baş tərəfində yerləşməsidir. Arxeoloqlar kürələrin dövrlərini müəyyənləşdirərkən I kürəni III-IV əsrlərə, II kürəni V-VII əsrlərə aid etmişlər. Kürələrin yerləşdiyi təbəqənin dulus məmulatına və stratigrafiya dəlillərinə əsasən I kürənin II kürədən daha qədim olduğu müəyyən edilmişdir. Mütəxəssislərin tədqiqatlarına əsasən, I kürə hörülərkən yaxınlıqdakı küp qəbirlər dağıdılmışdır. II kürə isə mədəni təbəqənin nisbətən yuxarı qatlarında aşkarlanmışdır.

Qazıntılar nəticəsində mədəni təbəqənin orta qatlarından şüşə istehsalı ilə əlaqədar olan ocaq aşkar edilmişdir. Dördkünc formada, çox səliqəli hörülmüş ocağın kül təbəqəsi içərisindən müxtəlif formalı şüşə qab qırıntıları tapılmışdır. Qab qırıntılarının tiplərinə və mədəni təbəqədə yerləşmə xüsusiyyətlərinə əsasən mütəxəssislər bu ocağı antik və ilk orta əsrlərə aid edirlər. Aləm Nuriyevin arxeoloji tədqiqatlarına əsasən, Qax-Torpaqqala abidəsindən tapılan şüşə kürəsi Qafqaz Albaniyasında şüşə istehsalının yüksək səviyyəsindən və şüşə ticarətinin mövcudluğundan xəbər verir. Burada aşkarlanmış şüşə emalatxanası, həmçinin katakomba tipli qəbirdən tapılmış şüşədən hazırlanan vaza (gümüş, qızıl suyuna çəkilmiş) üzəri yapma ornament naxışlarla bəzədilmişdir. Vazanın içəri dib hissəsində əfsanəvi qartal təsviri çəkilmişdir. Qabın hündürlüyü 3,5 sm, diametri 20,5 sm, dairəvi oturacaqlıdır. A.Nuriyevin tipoloji təhlilinə görə, bu qab Şərqi Aralıq dənizi tipoloji qrupuna aid olub, Suriya mənşəli yerli sənətkarlıq nümunəsidir [3, s. 20].

Torpaqqala yaşayış yerinə məxsus qəbiristanının III torpaq qəbrindən 1959-cu ildə kuzə formalı şüşə qab da tapılmışdır. Bu qab yüksək sənət nümunəsi olub, I-III əsrlərə aid edilir. Qab şəffaf rəngdə şüşədən üfürmə üsulu ilə qəlibdə hazırlanmış, ağız hissəsi yonularaq hamarlanmışdır. Boğaz hissəsini 5 cərgə paralel qatlar, onların üstünü isə kiçik dairəciklər bəzəyir. Qabın gövdə hissəsi ilə boğazın birləşdiyi hissə naxışlarla bəzədilmiş, qoşa paralel xətt vasitəsilə üç hissəyə bölünmüşdür.

1963-cü ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı isə indiyədək Qafqaz ərazisində məlum olmayan iki ədəd “kərpic bişirən kürə” aşkar edilmişdir. Min ildən artıq bir dövr keçməsinə baxmayaraq, xalqın məişətində və iqtisadiyyatında müəyyən rol oynamış bu sənət sahəsi günümüzədək gəlib çatmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, kürələrin hörgüsündə orta əsr dövrünə məxsus kvadrat formalı kərpicdən istifadə olunmuşdur. Buna görə də Torpaqqala abidəsindən aşkar edilmiş kərpic kürələr Azərbaycanın inşaat materialları istehsalını öyrənmək işində böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Arxeoloqlar Torpaqqala abidəsinin ətrafında şəhər xarabalığının kənarı ilə keçən yandırılmış torpaq sahəsinin izinə düşərək bir neçə yerdə qazıntı aparmış, böyük bir binanın tavan hissəsi, şaquli yerləşdirilmiş və üst-üstə hörülmüş taxtalar, tikinti materialları aşkar etmişlər. Qədim ənənəyə sadıq qalaraq hazırda Qaxın kəndlərində də məhz bu üsulla, yəni şaquli vəziyyətdə çubuqlar hörülərək çəpər düzəldilir. Qaxın Torpaqqala abidəsindəki çəpərlərin

üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, onların davamlılığını saxlamaq üçün əcdadlarımız çəpəri hörüb, 3-4 sm qalınlığında olan gillə suvayırdılar.

Bu qədim yaşayış yerinin Torpaqqala adlandırılması da təsadüfi deyil. Yaşlı nəslin nümayəndəsinin söylədiyinə görə, torpaq divarlarla möhkəmləndirildiyi üçün abidə Torpaqqala adlandırılır. Buna görə də şəhərin mövcud olduğu dövrdə necə adlandırıldığı tarixi-arxeoloji cəhətdən araşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Aşkarlanmış tikinti materiallarının təhlili də buna sübutdur. Lakin etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, abidənin qədim adı Topqarağacdır. Zaqatala tarix-diyarşünaslıq muzeyində mühafizə edilən sənədlər içərisində də abidəni Topqarağac adlandırmışlar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazi şəhər kimi formalaşdıqdan sonra yerli sənətkarlar şəhəri müdafiə məqsədilə onu qala divarları ilə möhkəmləndirərək inşa etmişlər. Qala divarının bir istiqamətdə düz xətt boyu tikilməsi göstərir ki, memar qala divarının istiqamətini qabaqcadan ip vasitəsilə çəkmiş, təqribən hər 5-7 metrədən bir, ucu şiş, gec çürüyən ağac (saqqız ağacları) vasitəsilə haşiyələmişdir. Bu ağacların qalınlığının diametri təqribən 15-17 sm-ə bərabərdir. Daha sonrakı mərhələdə uzun budaqlar vasitəsilə hörgülənmiş, növbəti mərhələdə isə saman qatılan sarı torpaqdan hazırlanmış horra ilə hündür divar çəkilmişdir. Bu üsul bütün şəhərin qala divarının tam qurşağına kimi davam etmişdir.

Ərazidən aşkar edilmiş tapıntıların (bəzək əşyaları, şüşə nümunələr və s.) tipoloji, texnoloji və kimyəvi təhlillərinin nəticələrindən məlum olur ki, belə tapıntılar yerli sənətkarların məhsuludur. Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi, Albaniyada da bəzək nümunələri hazırlama işi tədricən təkmilləşərək, qab istehsalına keçid ilə nəticələnmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda mühafizə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində Torpaqqala abidəsinin yaxınlığında yerləşən katakombə tipli qəbirdən tapılmış vaza da (qızıl suyuna çəkilmiş) nümayiş etdirilir. Arxeoloqlar vazanı III əsrə aid etmişlər.

Qiyətli materiallar fondunda saxlanan zərgərlik nümunələrindən Qanıx vadisindən tapılmış iki cüt qızıl sığa qırmızı daşlarla bəzədilmiş, yüksək zövqlə və məharətlə hazırlanmışdır. Bu nümunələr 1959-cu ildə arxeoloq Q.M.Aslanov tərəfindən aşkarlanmışdır.

Torpaqqala yaxınlığındakı Saqqızlıq adlanan qədim qəbiristanın ərazisində daha geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bu ərazidə üç tip qəbir olduğu müəyyənləşdirilərək torpaq və küp qəbirlər aşkar edilmişdir. Arxeoloqların tədqiqatlarına əsasən, qədim torpaq qəbirlər e.ə. I əsrə aiddir. Saqqızlıq məhəlləsi ekoloji baxımdan şəhərə və onun sakinlərinə zərər verməyən bir ərazidə salınmışdır.

Torpaqqala abidəsinin strateji mövqeyi, arxeoloji materiallarla dolğun mədəni təbəqəsi onu antik və ilk orta əsrlərə aid etməyə imkan yaradır. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində yaşayış yerinin dövrü, mədəni təbəqənin stratigrafiyası və arxeoloji abidələrin xarakteri haqqında ümumi məlumat əldə edilmişdir.

Relyefdən asılı olaraq müəyyən edilmiş 3 mədəni təbəqənin qalınlığı 3-4 metrə çatır. Birinci qat IX-XV əsrləri əhatə edir, nisbətən qalın olması və abidələrin çoxluğu cəhətdən seçilir. İkinci və üçüncü qatlar isə III-IV əsrlərdən IX əsrədək olan dövrü əhatə edir.

Təpənin ərazisində qazıntı işləri aparılarkən cənub-şərq tərəfində yerləşən sənətkarlar məhəlləsində dulusçuluq sənəti ilə əlaqədar istehsal ocaqlarının olduğu müəyyən edilmişdir. Həmçinin arxeoloqlar burada müxtəlif yerlərdə qırmızı rəngli torpaq, kərpic və dulus şlaklarına rast gəlmişlər.

Tədqiqatçılar qeyd edir ki, ilk əsrlərdən başlamış VIII əsrə qədərki mənbələrdə Qafqaz xalqları ilə antik dünya arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr mövcud olmuşdur. Aparılan arxeoloji qazıntılar bu yazıların (mənbələrin) doğruluğunu bir daha təsdiq edir. Yerli əhalidən əldə edilən məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, ulu əcdadlarımız qarğa duzunu (gips) ocaqda bişirərək un halına salırmışlar. Sonra xam dərinə aşılaraq çatlamasının qarşısını almaq üçün onun üzərinə səpirmişlər. Qarğa duzunu ocaqda bişirib, sonra suda həll edirmişlər.

Hazırda abidə təhlükə qarşısındadır. Əyriçayın Qanıx çayına (Alazana) töküldüyü yerin yaxınlığında sürətli eroziya prosesi gedir. Bu səbəbdən də abidənin dağılma təhlükəsi artır. Qeyd etmək lazımdır ki, Torpaqqala abidəsi bütövlüklə ulu təbiətin yaratdığı təbii istehkamdır. Abidənin ərazisində aparılmış elmi tədqiqatlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu torpaqlar ulu əcdadlarımızın qədim yurduudur. Təəssüflər olsun ki, separatçı tədqiqatçılar bu ərazinin qədimliyini inkar edir, abidələrini, maddi-mədəniyyət nümunələrini dəyişərək özününküləşdirirlər.

Bu gün də Şəki-Qax-Oğuz ekspedisiyasının rəisi Nəsim Muxtarovun rəhbərliyi və ekspedisiya üzvlərinin səyi ilə Torpaqqala abidəsində müntəzəm olaraq arxeoloji tədqiqatlar davam etdirilir.

## ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Q.M., Vahidov R.M. Torpaqqalada (Qax) arxeoloji tədqiqatların nəticələri. Bakı: 1959.
2. Aslanov Q.M. Torpaqqalada arxeoloji qazıntılar // Az. SSR EA Xəbərləri. Bakı: 1961.
3. Nuriyev A.B. Torpaqqaladan tapılmış kuzə tipli şüşə qab nümunəsi // EA Xəbərləri. Bakı: 1961.

Бадирджахан Мамедова

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ ВЫЯВЛЕННЫЕ В МЕСТЕЧКЕ  
ТОРПАГГАЛА ГАХСКОГО РАЙОНА**

РЕЗЮМЕ

Научное изучение археологических материалов, выявленных на территории северо-западного Азербайджана, являются важной мерой в деле изучения истории Азербайджана. Выявление и исследование археологических данных, выявленных во время археологических раскопок на территории Торпаггала, находящегося на территории Гахского района, позволяют воссоздать общую картину жизни азербайджанского народа в разные периоды, а также представить его различные религиозные верования и обычаи.

Исследование разнотипных сооружений и обобщение выявленных данных позволяют представить степень развития отраслей хозяйства и поклонения албанцев. Тщательно анализируя археологические и этнографические материалы, автор доказывает участие кавказского народа в международных политических, экономических и культурных связях.

Badirjahan Mammadova

**ARCHAEOLOGICAL FINDS DISCOVERED IN TORPAGGALA  
DISTRICT OF GAKH REGION**

SUMMARY

The scientific study of archaeological materials discovered in the north-western Azerbaijan is an important measure in the study of the history of Azerbaijan. Identification and study of archaeological data revealed during archaeological excavations in the territory of Torpaggala located in the Gakh region, allow to recreate the overall picture of the Azerbaijani people living in different periods, and imagine its various religious beliefs and customs.

Research of polytypic constructions and generalization of the revealed data allow to imagine the degree of economic development sectors and the Albanian worship. Carefully analyzing the archaeological and ethnographic materials, the author proves the Caucasian people's participation in international political, economic and cultural ties.